

Elməddin BEHBUD
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

ELMİ BİLİKLƏRİN TOPLANMASI VƏ YAYILMASINDA SAHƏ ENSİKLOPEDIYALARININ TARİXİ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *ensiklopediya, soraq-məlumat ədəbiyyatı, ensiklopedik lüğətlər, sahəvi ensiklopediyalar*

Ключевые слова: *энциклопедия, информационно-справочная литература, энциклопедические словари, полевые энциклопедии*

Key words: *encyclopedia, inquiry-information literature, encyclopedic dictionaries, field encyclopedias*

İnformasiyanın artması və məşğuliyyətin çoxluğu insanlarda müxtəlif soraq-məlumat kitablarına ehtiyacı artırmışdır. Müasir dövrdə ixtisasından və peşəsindən asılı olmayaraq insanlarda çox məsələlər maraq doğurur. Maraq və müəllim dairəsinin genişlənməsi, ixtisas və peşələrin artması, asudə vaxtların azlığı soraq-məlumat nəşrlərinin hər növ və tipinin inkişafına və istifadəsinə tələbatı durmadan artırır.

Cəmiyyətdə baş verən sürətli inkişaf nəticəsində bəşəriyyətin bilik dairəsi hədsiz-hüdsuz və təssəvvür edə bilməyəcəyimiz bir şəkildə genişlənir və artır. Bu günümüzdə informasiya artır, insanın və təfəkkürün möhkəmlik ehtiyatı isə yenə də əvvəlki kimi qalır. Nəşr edilən əsərlərin, başqa sözlə desək məlumatların sayı insanın onları qavramaq qabiliyyətindən qat-qat sürətlə inkişaf edir. Belə bir şəraitdə isə ensiklopediyalarla yanaşı, digər soraq-məlumat ədəbiyyatının müxtəlif növlərinin əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxalır.

Müxtəlif növlü və tipli soraq-məlumat nəşrləri bütöv bir sistemdir. Bu sistemin tərkibində müəyyən yer tutan hər bir yarım sistem və onun nəşrləri zəngin və müxtəlif səpkili informasiyaları əks etdirir. Beləliklə, insanla informasiya arasında mürəkkəb və əhatəli istiqamətlərdə mübarizə gedir. Əlbəttə, insanla informasiyanın bu qarşılıqlı münasibətini tənzimləyən, ona əlverişli istiqamət verən ən mühüm vasitələrdən soraq-məlumat nəşrləridir. Kitabın soraq-məlumat tipindəki nəşrləri insanların müxtəlif növlü və tipli informasiyalara konkret, yığcam və dəqiq məlumata olan sorğu və tələbatlarını ödəməyə

xidmət edir. Bu da artıq həyatda təsdiq olunmaqdadır ki, güclü informasiya axını təsadüfi proses deyildir, qanunauyğun və obyektiv prosesdir, sonsuzdur, lakin insanların soraq-məlumat nəşrləri kimi əhəmiyyətli köməkçiləri vardır. Belə bir şəraitdə zərurət olaraq bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin sürətlə artması prosesi gedir və nəşrlərin sistemə çevrilməsi baş verir. Çünki sürətlə dəyişən, inkişaf və tərəqqi edən soraq-məlumat nəşrləri fəal tərbiyəçi və informasiya xəzinəsidir.

Cəmiyyətin inkişafı elmin inkişafı ilə səciiyələnilir. Cəmiyyət o zaman tərəqqi edir ki, o elmin bütün sahələrində irəliləyişlər əldə edir. Bütövlükdə bir elm sahəsini, yaxud da onun hansısa bir hissəsini müasir dövrdə təhlil edib obyektiv qiymətləndirmək üçün sözügedən sahənin yaranışından üzə bu yana inkişaf dinamikasını, tarixini öyrənmək son dərəcə zəruridir.

Elmi biliklərin meydana gəlməsi, sistemləşdirilməsi və əhali arasında yayılması ən qədim zamanlardan cəmiyyətin aparıcı qüvvələrinin əsas istəyi olmuşdur. Hələ qədim dövrlərdən elm, elmi kəşflər müəyyən qədər pərakəndə olmuşdur. Cəmiyyət həyatının ilk mərhələsində elmin inkişafında müəyyən problemlər meydana gətirmişdir. İlk dövrlərdə elmi nailiyyətlər və uğurlar təbii şəkildə, daha doğrusu, pərakəndə olaraq, həm də şifahi formada yayılmışdır.

Cəmiyyətin sonrakı inkişaf dövründə isə artıq elmi biliklər sistemli şəkildə qeydə alınmış, öyrənilmiş və hər sahənin özünəməxsus tədqiqatçıları, alimləri yaranmışdır. Bu alimlər elmi müəyyən sistem halında dərk etməklə yana-

şı, onu ardıcıl olaraq əhaliyə çatdırmağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Bu məqsədlə, o zaman dərslikləri əvəz edən yazılar, toplular yaratmışlar. Sonrakı mərhələdə yaranan və kitab halına salınan biliklər içərisində ensiklopedik xarakterli əsərlər xüsusi yer tutur.

Doğrudur, ilk dövrlərdə bu tipli əsərlər “ensiklopediya” adlandırılmamışdır. Hətta Şərq ölkələrində meydana gələn coğrafi və tibbi kitabların çoxu da “Küllüyyat”, “Qamus” və s. müxtəlif adlar altında tanınmışdır. Buna baxmayaraq bütün lüğətlər, coğrafi və riyazi məlumat kitabları, təqvimlər, fəlsəfi məcmuələr, ayrı-ayrı sahə elmlərin özündə birləşdiklərinə görə onları ilkin məlumat ədəbiyyatına aid edilir. Bu ədəbiyyatların hər birinin hazırlanması, yalnız bir müəllifin deyil, xüsusi alimlər qrupunun qüvvəsi ilə mümkün olmuşdur. Bu, həm də cəmiyyətin, kütlənin elmə və biliyə olan tələbatının artması ilə səciyyələnir. Əgər hər hansı bir dövrdə elm tam mənasında cəmiyyət tərəfindən mənimsənmirsə, orada universal elmi məlumat ədəbiyyatı da yaranma bilməzdi.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ensiklopediyaların meydana gəlmə dövrləri elmin, mədəniyyətin, sənətin və texnikanın müxtəlif sahələrdəki inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Kitab tarixinin və o cümlədən, qədim mədəniyyət tədqiqatçılarının da qənaətləri göstərir ki, ayrı-ayrı adamların, bəzi dövrlərdə dövlət başçılarından səyi və tapşırığı ilə coğrafi biliklərinin, riyaziyyat və həndəsə sahəsində görülən işlərin nəticələrinin toplanması, eyni zamanda bir sıra elmlərin, xüsusilə həndəsənin, inşaatın, memarlıq sənəti və təsərrüfat biliklərinin və s. öyrənilməsi müxtəlif elmlərin bir-biri ilə əlaqəsini yaratmış və bu da onların qarşılıqlı inkişafına səbəb olmuşdur. O dövrlərdə tərtib olunan ilk böyük kitablar da məhz bu elmlərin bir-biri ilə əlaqəsini toplu halında özündə cəmləşdirmək məqsədini daşımışdır.

İlk bilik topluları kimi meydana çıxan lüğət və məcmuələr sonralar sahəvi xüsusiyyətlərini daha da genişləndirmiş, beləliklə, elmin daha geniş sahələrini özündə birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Sonradan ümumi adla “ensiklopediya” sayılan bu əsərlər müxtəlif baxışları özündə əks etdirməklə yanaşı, müəyyən ideya-

ya, konkret bir istəyə xidmət etmişdir. Müasir kitab tədqiqatçıları ensiklopediyanın universal bir ədəbiyyat tipi kimi qarşısında üç əsas məqsəd dayandığını qeyd etmişlər. Onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- hər hansı bir elm sahəsini və ona yaxın olan sahələri özündə birləşdirən məlumatları toplamaq;
- toplanmış məlumatların hamısını sistem halına gətirərək cəmiyyətə təqdim etmək;
- istənilən məlumatlara tez və rahat şəkildə çatmasını təmin etmək.

Bu məqsədləri özündə əks etməklə yaradılan kitablar, ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif adlarla adlandırılırsalar da, onların hamısı əksər elmi ədəbiyyatda “ensiklopediya” termini ilə təqdim olunmuşdur. “*Ensiklopediya*” termini müxtəlif lüğət və sorğu kitablarında onun məzmununu əhatə edən formalarda, demək olar ki, bir-birinə uyğun gələn mənalarda izah edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında: “Ensiklopediya (yun.enkyklapaidea – biliklər dairəsi) – bütün elm və əməli fəaliyyət sahələrinə dair sistemli və yığcam məlumat verən elmi nəşr. Ensiklopediyalarda materiallar əlifba sırası ilə, tək-tək hallarda mövzuya görə düzülür. Məzmununa görə universal milli ensiklopediyalar və sahə ensiklopediyaları olur. “Ensiklopediya” terminin mənası tarix boyu dəyişilmişdir: antik cəmiyyətdə 7 müstəqil sənət növü (qramatika, ritorika, dialektika və ya məntiq, həndəsə, hesab, musiqi və astronomiya), XVI əsrdə Qərbi Avropada “müxtəlif məzmunlu küllüyyat” sonralar XVIII əsrdə biliklərin təsnifatı mənasında işlədilmiş, tədricən müasir mənasını almışdır” [11, 69].

Ensiklopediya termininə SSRİ Mətbuat Komitəsinin “Nəşr növlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair” göstərişində belə izah verilmişdir. “Ensiklopediya elmin bütün sahələrinin mühüm bir dairəsini, yaxud hər hansı bir bilik sahəsinin sistemli olaraq yığcam məqalələrlə əlifba sırası ilə, yaxud başqa uyğun qaydalarla tərtib edilən məlumat nəşridir”.

Latınca “ensiklopediya” kəlməsi yunanca “encyclopaedia” sözündən əmələ gəlməklə “bilgi dairəsi, bilgi mənbəyi, geniş təhsil və tədris” kimi bir mənə daşımaqdadır.

“Yeni türk ensiklopediyası”nda bu barədə belə izah verilmişdir: “Ensiklopediya, bütün bilikləri bir araya gətirməklə, müəyyən bir tərtibata əsaslanan müraciət kitabıdır. Daha çox əlifba sistemi ilə tərtib olunur. Ancaq sistemativ formada da (yəni, hər hansı bir elm sahəsinə uyğun olaraq) kitablar buraxılır. Bu halda mövzular müəyyən bir sistem halında, ardıcılıqla sıralanır. (Hər hansı bir elm sahəsinə dəqiq elmlərə, sosial elmlərə, musiqiyə, idmana və s. həsr olunan ensiklopediyalar kimi). Bəzi hallarda hər hansı bir elm sahəsinə aid əlavə seriyalar həm əlifba, bəzən də sistemativ üsulla hazırlanır. Əksər hallarda bu elm sahələri oxucusuna görə tərtib edilir, məsələn, “Çiçək ensiklopediyası” və s.

Ensiklopediyalar lüğətlərin genişlənmiş izahlı şəkli də sayıla bilər. Lüğətlərdə kəlmələrin yalnız mənası verilir. Ensiklopediyalarda isə kəlmənin ifadə etdiyi mənalara təhlil olunur.

Qeyd edildiyi kimi, “ensiklopediya” sözü qədimdən mövcud olmasa da, kitab janrı kimi sonralar formalaşmış və dünyaya yayılmışdır. Terminin qəbulundan sonra ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər böyük məlumat kitablarının, demək olar ki, hamısı ensiklopediya janrı kimi qəbul edilmişdir. Kitabşünaslıqda və ümumi ədəbiyyat nəşri təsnifatında ensiklopediyaların tipləri təhlil olunmuş və müəyyənləşdirilmişdir.

Ensiklopediya kitab janrı, kitabşünaslıq termini kimi XVI əsrdə yaranmış və ilk kitab tipi olaraq müasir mənada XVII əsrdə formalaşmışdır. Buna qədərki bütün ensiklopediyalar məlumat vermə formasına, tərtibinə və mövzu əhatəsinə, həm də oxucu dairəsinə görə xeyli fərqli olmuşdur. Qərbi müasir mənada ensiklopediyadan ilk öyrəndiklərini ancaq XVII yüzildən etibarən verməyə başlamışdır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda XX əsrin 70-80-ci illərində elm sahələrinin sürətli inkişafı, ayrı-ayrı sahələrdə informasiyanın zənginliyi və oxucu qruplarının müxtəlifliyi soraq-məlumat nəşrlərinə, universal və sahəvi ensiklopediyalara, müxtəlif mövzu, soraq-məlumat kitablarına, izahlı və tərcümə lüğətlərinə böyük tələbat yaratmışdır. Buna görə də ölkəmizin nəşriyyatları oxucu qruplarının müxtəlif sorğularına

cavab verən nəşrlərin buraxılmasına öz fəaliyyətlərində müəyyən yer verməyə başladılar. Soraq-məlumat nəşrlərinə tələbatın artması dövlətin də bu sahəyə qayğı göstərməsinə əsas olmuşdur.

Doğrudur, XX əsrin 70-80-ci illərində müxtəlif elm sahələrinin oxucu qruplarının tələbatları əsasən universal ensiklopediyalar tərəfindən ödənilirdi. Bu mənada sovet hakimiyyəti illərində çap edilmiş bir sıra universal və sahəvi ensiklopediyalardan “Böyük Sovet Ensiklopediyası” (30 və 50 cildlik), 12 cildlik uşaq ensiklopediyasından, Böyük tibb ensiklopediyasından, 44 cildlik texniki ensiklopediyadan, 10 cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”ndan və s. soraq-məlumat nəşrlərindən Azərbaycan oxucuları öz sorğu və tələbatlarını müəyyən qədər təmin edirdilər.

Azərbaycanda sahəvi ensiklopediyalar və ensiklopedik lüğətlər yaranana qədər Azərbaycanın müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssisləri, başqa sözlə oxucuları 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasından, 3 cildlik Uşaq ensiklopediyasından geniş şəkildə istifadə edirdilər. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının 10 cildliyində (1976-1987) müxtəlif elm sahələrinə dair zəngin elmi-texniki məlumatlar toplanmışdır. Öncüldük Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının nəşrinin başa çatması münasibətilə ASE-nin baş redaktoru, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti (səbiq) akademik C. Quliyevin “Milsiz mənəvi xəzinə” adlı sanballı elmi məqaləsi “Kommunist” qəzetinin 1988-ci il 21 aprel tarixli sayında dərc edilmişdir. Akademikin məqaləsi fundamental 10 cildlik nəşrin hərtərəfli təhlilinə həsr edilmişdir. Alimin məqaləsində yazılmışdır: “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası universal-milli ensiklopediyadır. O, bir tərəfdən ümumi ensiklopedik, digər tərəfdən isə milli xarakter daşıyır. ASE təkcə bizim respublikamız haqqında lüğət və məlumat kitabı deyil, onda xalqın, bəşəriyyətin yaddaşı toplanmışdır” [12, 60].

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 1285 müəllif vərəqi həcmində 55 minədək termin-məqalədən ibarətdir. Ümumiləşdirici fundamental nəşrdir. Məqalələrin 55 faizi təbiət, texnika elmlərinə, 45 faizi humanitar elmlərə aiddir. Həcm etibarilə isə bu göstəricilər yerlərini dəyişirlər. İri həcmli xeyli məqalə var ki, onları

“ensiklopediya daxilində ensiklopediya” adlandırmaq olar [12, 60].

Gözəl bədii tərtibat və poliqrafik icra ilə buraxılmış bu nəfis nəşr ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılması sahəsində müəyyən əhəmiyyətli təcrübənin qazanıldığını da göstərir. Əlbəttə, “ASE cildlərində verilmiş zəngin illüstrasiya materiallarının, xəritə, sxem və cədvəllərin çox böyük idrakı əhəmiyyəti vardır. 1618 şəkildən ibarət 189 rəngli, ağ-qara yapışdırma səhifəni, həmçinin 7318 portret, mətn daxili və rəngli illüstrasiyasını, sxemləri bir növ albom hesab etmək olar. On cildə 358 xəritə verilmişdir” [12, 61].

Bu, dövrün mühüm nəşri olaraq xalqın, ölkənin inkişafının əsas mərhələlərini və vacib problemlərini, bütövlükdə dövrün özünü əks etdirir. O, hərtərəfli düşünülmüş, yaradılmış informasiya sistemidir, səhifələrində minlərlə müxtəlif fakt, şəxs adları, rəqəmlər, coğrafi, tarixi obyektlərin adları və s. əksini tapmışdır. Odur ki, bu universal

ensiklopediyamız zəngin və nüfuzlu informasiya mənbələri sistemində özünəməxsus yer tutur [12, 61].

Bu universal səhəvi ensiklopediyalarla bərabər müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri, başqa sözlə oxucularının soraq-məlumat, sorğu və tələbatlarının artması səhəvi xarakterli soraq-məlumat kitablarının, o cümlədən səhəvi ensiklopediyaların və ensiklopedik lüğətlərin, mövzu soraq-məlumat kitablarının yaradılmasını tələb edirdi. Bunun nəticəsidir ki, artıq XX əsrin 80 və 90-cı illərinin əvvəllərindən ölkəmizdə səhəvi xarakterli soraq-məlumat kitabları meydana gəldi. Məsələn, Teymur Əhmədovun “XX əsr Azərbaycan yazıçıları” ensiklopedik məlumat kitabı, Qədimov Şaiqin “Şəfa ensiklopediyası”, Mikayıl Səfərovun “Gözəliyin və sağlamlığın yaşıl ensiklopediyası”, Mayis Qasımov və Gülər Qədirovanın “Ədviyyat və tərəvəz bitkilərinin ensiklopediyası” və s. göstərmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. III kitab. Bakı: Qanun, 2004, s.331-375.
2. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında qərarı // “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz., 1983, 20 may.
3. Nəşriyyat işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 may 2000-ci il) // III kitab. Bakı: Qanun, 2001, s.522-576.
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası redaksiya heyətinin tərkibinin və əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 02 aprel 2004. // “Xalq” qəz., 2004-cü il, 3 aprel.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (5 may 2004-cü il) // “Azərbaycan” qəz., 2004, 6 may.
6. Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında. Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 12 yanvar 2004-cü il. 13 yanvar 2004-cü il, // “Xalq” qəz., 2004-cü il, 12 yanvar
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli sərəncamı // “Xalq” qəz., 2004, 13 yanvar.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2004-cü il ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı // “Respublika” qəz., 2004, 13 yanvar.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 2004-cü il 27 dekabr tarixli sərəncamı // “Xalq” qəz., 2004-cü il, 28 dekabr.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında miniatür kitabın təqdimat sərgisində çıxışı // “Azərbaycan” qəz., 1995, 6 iyun.
11. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. 2 cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1999, 304 s.
12. Quliyeva S. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı. Bakı: “Təhsil”, 2006, 176 s.

Эльмеддин Бехбуд

**ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ И ВАЖНОСТЬ
ПОЛЕВЫХ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ В СОБИРАНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИИ
НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ**

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о стремительном развитии науки в разных странах, включая Азербайджан в 70-х и 80-х годах XX века, о богатстве информации и разнообразии читателей в разных областях.

А также в статье дается информация о создании потребности о создании потребности информационных и справочных материалов, универсальных и отраслевых энциклопедий, о толковых и переводных словарей.

Автор отмечает, именно поэтому издатели стран выделили определенное количество места в своей деятельности для публикации публикаций, которые отвечают на различные опросы читателей.

В статье изучена роль и значение полевых энциклопедий и определенные результаты были достигнуты.

Elmeddin Behbud

**HISTORICAL ROLE AND IMPORTANCE
OF FIELD ENCYCLOPEDIAS IN THE
COLLECTION AND DISSEMINATION OF
SCIENTIFIC KNOWLEDGE.**

SUMMARY

The article presents information on the rapid development of science in various countries, including Azerbaijan in the 70s and 80s of the 20th century, about the richness of information and the diversity of readers in various fields.

And also the article gives information about the creation of the need for information and reference materials, universal and specialized encyclopedias, and explanatory and translation dictionaries.

The author notes that this is why the publishers of countries have allocated a certain amount of space in their activities for the publication of publications that respond to various readers' surveys.

The role and importance of field encyclopedias was studied in the article and certain results were achieved.

Rəyçilər: prof.B.V.Allahverdiyev; prof.L.H.Səmədova